

“КНИГА ЕС МАТИ ВСЕХЪ ДОБРЫХЪ РЕЧЕЙ,
И УЧИТЕЛЬ ВСАКОМУ ДОБРОМУ УМЕНИЮ”

Паводле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове слова *книга* мела 5 значэнняў: 1) ‘кніга, літаратурны твор’: *wtкрьи ми што есть писано оу книгах сих* (Чэцця, 372б); *лихо ест ... и в новыи порты wблачитисл*, и книги починати писати (Неба, 65); 2) ‘частка якога-небудзь літаратурнага твора’: Доконаны суть пАтые книги Моисеовы ... повѣлениемъ и пильностию Ученого мѸжа (Скар. ДЗ, 66); *w чом и гередотус пише в книгах пАтых, иж грекове наѸки вси и литери wt феников взАли* (Стрыйк., 414); 3) ‘сшытак для дзелавых запісаў’: Для памети и достатечнейшее ведомости у книги то *ест* записано (КЗ, 1522–1552, 95); тые привила мають на врадех показываны и до книгъ записованы быти (Ст. 1566, 38); 4) ‘кнігасховішча’ (пры ўжыванні ў множным ліку): Квитацыю одобрали оддали до скарбцу шляхетному пану Денису, райцы, который книгами заведуетъ (ИЮМ, 2, 100, 1684); 5) ‘стандартная колькасць лісткоў сусальнага (якое служыць для дэкартыўнага аздаблення якіх-небудзь вырабаў) золата, змацаваных у выглядзе кніжкі’: золота малярского четверть книги (ИЮМ, 1, 170, 1681).

Слова *книга* з’явілася асновай для ўтварэння лексем *книгарнье* ‘кнігарня, бібліятэка’, *книголюбець* ‘кнігалюб’, *книгочий* ‘вучоны чалавек, які тлумачыў свяшчэннае пісанне’; ‘сакратар, пісар’, *книжникъ* ‘знаўца свяшчэннага пісання, законаў і правіл рэлігійнай маралі’; ‘мудрэц, вучоны чалавек’, *книжница* ‘кнігасховішча, бібліятэка’, *книжечка* ‘памяншальнае ад *книга* ў 1 знач.’, *книжица* ‘памяншальнае ад *книга* ў 1 знач.’, *книжка* ‘памяншальнае ад *книга* ў 1, 3, 5 знач.’, *книжный* ‘звязаны з пісьменнасцю’; ‘які мае адносіны да кнігі’.

У старабеларускай дзелавой пісьменнасці адзначаны такія назвы кніг, як, напр., *метрика* (*мэтрика*) ‘дзяржаўная кніга рэгістрацыі дакументаў’, *метричка* ‘памяншальнае ад *метрика*’, *ободница* ‘межавая абводная кніга’, *судебникъ* ‘судзебнік’ (*Судзебнік караля Казіміра*, 1468), *статутъ* ‘кодэкс законаў’ (*Вісліцкі статут*, 1423–1438, *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566, 1588*). Ужываючыся ў значэнні ‘сшытак для дзелавых запісаў’, лексема *книга* мела пры сабе канкрэтызатары – прыметнікі і дзеепрыметнікі, якія паказвалі на тып дзелавых папер, што змяшчаліся ў ёй:

книги земские ‘зборнік актаў земскіх судоў’, *книги каптуровые* ‘зборнік актаў каптуровых судоў’, *книги ратушныя* ‘кнігі запісаў, звязаных з гарадскім самакіраваннем’, *книги скарбныя* ‘зборнік дакументаў аб уладанні маёмасцю’, *книги трибунальскія* ‘зборнік юрыдычных дакументаў трыбунала – вышэйшай апеляцыйнай інстанцыі’, *книги чорныя* ‘судовыя кнігі, у якія ўносіліся звесткі пра крадзяжы’. Напрыклад, у Вісліцкім статуце – старабеларускім перакладзе лацінамоўнага кодэкса, які ўтрымліваў 138 артыкулаў, прадмову з абгрунтаваннем з’яўлення збору законаў – адзначаюцца двухслоўныя намінацыі *книги земьскія*, *книги записныя* ‘зборнік дакументаў аб перадачы маёмасці, завяшчаннях’, *книги праведныя*, *книги правыя* ‘заканадаўчыя зборнікі’. У “Трыбунале” (1586) – першым друкаваным творы дзелавага зместу на старабеларускай мове – зафіксаваны намінацыі *книги земскія*, *книги гродскія* ‘зборнік актаў гродскіх судоў’.

Спалучэнне *книги Литовскія* вядома як адна з ранніх назваў Метрыкі ВКЛ – збору копій і арыгіналаў разнастайных па зместу дакументаў, што выйшлі галоўным чынам з вялікакняскай канцылярыі (баніцыі, выракі, прывілеі, пацвярджэнні і інш.). Важную *практычную* вартасць такія дакументы мелі да сярэдзіны XIX ст. (выкарыстоўваліся ў вырашэнні розных пытанняў юрыдычнага, грамадска-палітычнага, сацыяльнага, эканамічнага характару). З другой паловы XIX ст. узрастае і ўмацоўваецца іх *навуковае* значэнне (яны разглядаюцца як базавая крыніца даследавання гісторыі, права, дыпламатыі, быту і культуры народаў Беларусі, Украіны, Літвы, Польшчы). Вядома, што першыя кнігі вяліся з сярэдзіны XIV ст. У 1594–1607 гг. канцлерам Львом Сапегам было арганізавана перапісванне дакументаў (20 пісараў за падрыхтоўку копій атрымлівалі адзенне і грошы) з мэтай выкарыстання іх у дзейнасці канцылярыі, а таксама для захоўвання звестак на больш працяглы час. Іменна перапісаныя кнігі і пазнейшыя арыгінальныя матэрыялы склалі аснову сучасных архіўных фондаў Метрыкі (усіх тамоў Метрыкі налічваецца звыш 500). Кнігі, якія ўваходзілі ў склад дзяржаўнага архіва, называліся, напр., *Книга короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта Августа данинь потверженей и справъ судовых отправоваемых в року 1546...; Мэтрыка короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта Августа привилеевъ, данинь и*

оповеданей...; Метрика данин и справ розных поточных короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта Августа...; Метрычка справ розных судовыхъ сознанья и привилеев за короля его милости Жикгимонта Августа і інш. Дададзім, што сённяя агульнапрынятым лічыцца падзел усіх матэрыялаў Метрыкі на 12 груп: Кнігі судовых спраў, Кнігі запісаў, Кнігі публічных спраў, Кнігі перапісаў, Кнігі выпісаў і інш.

У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” шырока прадстаўлены назвы кніг рэлігійнага зместу. Так, Свяшчэннае Пісанне называлася *библия* (*бивлия, блиблия, быблея, вивлия*), *вулгата, письмо, писание, святое писание, божественное писание, книга святого письма, старый (ветхий) заветъ, новый заветъ, старый тестаментъ, новый тестаментъ*. У склад Старога Запавету ўваходзілі *еклезиясть* (*екклисиастъ, еклезиясть, еклезиасть, еклесиясть*) ‘кніга Старога Запавету, аўтарства якой прыпісваецца цару Саламону’, *левитъ, левитикъ* ‘назва трэцяй кнігі Пяцікніжжа’, *псалтырь* ‘кніга Старога Запавету, аўтарства якой прыпісваецца святому цару і прароку Давіду’ і інш. Назвы кніг Старога запавету мы сустракаем у перакладах Францыска Скарыны, “избранного мужа в лекарских науках”: *Книги Иѳдифъ; Книги Исуса, сына Навина; Книги Даниила Пророка, Книга Исѳа Сирахова; Книги сѳдей* і інш. Скарына ў “Предсловіи въ притчи Премѳдраго Саломона, Царя Израилева” напісаў: “Пожиточны же сѳть сие книги чести всѳкому человекѳ, мѳдрому и безумному, богатомѳ и вбогому, младомѳ и старому, Наболеи тымъ, они же хотѳт^с имети добрые обычае, и поз^снати мѳдрость и наѳку”. Але, сапраўды, гэтыя словы прыдатныя да кніг не толькі рэлігійнага зместу.

Кнігі Новага Запавету – *евангелие* (*евангелие, еванкгелие, еувангелие еуангелье, евангелия, евангелея, эвангелея*) ‘кніга Новага Запавету, у якой апісваецца зямное жыццё Ісуса Хрыста’, *откровенье* (*откровение*) *святого Иоанна* ‘апакаліпсіс (кніга Новага Запавету, аўтарам якой, згодна царкоўнай традыцыі, лічыцца апостал Іаан Багаслоў)’, *тетраевангелия* ‘чацвэраевангелле, у якім змяшчаюцца Евангеллі ад Марка, Іаана, Мацвея, Лукі’. Урачыста ўбраная кніга, якая знаходзілася на царкоўным прастоле, называлася *евангелие напрестольное*.

Кнігі, якія выкарыстоўваліся ў набажэнстве, называліся *апракосъ* ‘царкоўная кніга, у якой чытанні размяшчаюцца па парадку святочных дзён’ *житие, житье, жывотъ, животъ, книги животныя* ‘назвы кніг, у якіх апісана жыццё і дзейнасць святых айцоў’, *миня* ‘кніга, у якой змяшчаюцца тэксты царкоўных службаў у адпаведнасці з праваслаўным царкоўным каляндаром’, *охтаикъ, охтаихъ* ‘царкоўная кніга песнапенняў, пакладзеных на 8 галасоў’, *правила великие* (*Григорьевские*) ‘назвы кананічных кніг, якія служаць вернікам нязменным правілам іх веры’, *потребникъ, требникъ* ‘кніга, у якой сабраны малітвы для адпраўлення трэб – рэлігійных абрадаў,

якія свяшчэннік выконвае па просьбах веруючых’, часословець ‘часаслоў’ і інш.

У старабеларускай свецка-мастацкай пісьменнасці выкарыстоўваліся такія назвы кніг (літаратурных твораў): *гисторыя*, *гистория*, *исторыя* ‘кніга, у якой апісваюцца падзеі мінулага’; ‘апавяданне’ (*Гисторія ш вивони влоском гсдри*; *Исторыя ш княжати Кэвидоне*; *Исторыя о Атыли, короли Угорьском*), *диариушь* ‘дзённік’ (*Діаріушь або список дѣвъ правдивых*); *летописецъ* ‘летапіс, хроніка’ (*Летописецъ великих князей литовских*), *кройника* (*кроника*) ‘хроніка’ (*Кро̇ника о великих кізех литовских*); *повесть* ‘расказ, апавяданне’ (*Починаеться повесть ш витезах с книг сэрбьских, а злациа ш славном рыцэры Трычан(е), ш Анцалоте и ш Бове и о иных многих витезах (добрых)*); *приповесть* ‘павучальнае апавяданне іншасказальнага характару’, *сказание* ‘паданне’ (*Сказание о войне Троянской*), *трактатъ* (*трактакъ*) ‘трактат’, *хронографъ* ‘летапісец’ і інш. Змястоўныя і карысныя звесткі пра тэксты, назвы якіх прыведзены, ўтрымліваюцца ў энцыклапедыі “Беларуская мова”, у “Гісторыі даўняй беларускай літаратуры”, а з самімі тэкстамі, цікавымі і пазнавальнымі, можна азнаёміцца ў хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы, хрэстаматыі па даўняй беларускай літаратуры.

Лёс прыведзеных лексічных адзінак у гісторыі беларускай літаратурнай мовы склаўся па-рознаму. Так, адны з іх выйшлі з ўжытку (напр., *кноголюбцець*, *книгочий*, *ободница*), другія змянілі свой сямантычны аб’ём (напр., *кніжнік* 1) ‘знавец і любіцель кніг’, ‘іранічнае. Пра адарванага ад жыцця чалавека, які кіруецца ў сваёй дзейнасці ведамі, набытымі з кніг’, 2) ‘устарэлае. Перапісчык або друкар; выдавец кніг’; *кніжны* 1) ‘які мае адносіны да кнігі (у 1 знач.), звязаны з кнігай, ‘прызначаны для кніг’, ‘які гандлюе кнігамі’, 2) ‘пачэрпнуты з кніг, не падмацаваны жыццёвы вопытам’, 3) ‘характэрны для пісьмовага літаратурнага тэксту’. Само ж слова *кніга* ў сучаснай беларускай мове абазначае: 1) ‘друкаванае выданне (даўней – рукапіснае) у форме збрашураваных і пераплеценых разам аркушаў з тэкстам і ілюстрацыямі’, ‘твор больш-менш значнага памеру, надрукаваны або падрыхтаваны да друку асобным выданнем’, 2) ‘сшытыя, пераплеценыя лісты паперы для якіх-небудзь запісаў’, 3) ‘адна з некалькіх вялікіх частак навуковага ці літаратурнага твора’, 4) ‘перан. Пра тое, з чаго можна атрымаць якія-небудзь звесткі, у чым знайшло адбітак, адлюстраванне што-н.’, 5) ‘адзін з чатырох аддзелаў страўніка жвачных жывёл, сліззістая абалонка якога ўтварае складкі, падобныя на лісты паўразгорнутае кнігі’. Як бачым, у сямантыцы гэтай лексемы таксама адбыліся змены.

Скарачэнні: *АВК* – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. Т. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; *ИЮМ* – Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской. Вып. I – XXXII. Витебск, 1871 – 1906; *КЗ* – Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В.Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск, 2000. – 312 с.; *Неба* – Аб паясах нябесных: Рукапіс канца XVI ст.

Дзяржаўнай б-кі БССР імя У. І. Леніна. 09/276 К. Л. 606–806; *Скар.* – Бівлія руска выдання Ф. Скарыны 1517–1519 гг. *ДЗ* – Другазаконне; *Ст. 1566* – Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. II. 34; *Стрыйк.* – Кроніка словяновъ руская о панствах рускіх, полских и литовских (Хроніка М. Стрыйкоўскага): Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. IV. 688; *Чэцця* – Чэцця 1489 г.: Рукапіс Б-кі АН УССР. ДА/415 л.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

РЕПОЗИТОРІЙ БГПУ